

ІНСТРУМЕНТИ ДІЯЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ: СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ

TOOLS OF ACTIVITY OF PUBLIC ADMINISTRATION: ESSENCE AND CONTENT

Патерило І.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного, трудового та господарського права
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

У статті зроблено спробу довести необхідність трансформації інституту форм державного управління в інститут інструментів діяльності публічної адміністрації. Виділено та проаналізовано структурні елементи інституту інструментів діяльності публічної адміністрації, до яких віднесено наступні: адміністративні акти, адміністративні договори, акти-дії і акти-плани.

Ключові слова: форми державного управління, інструменти діяльності публічної адміністрації, адміністративний акт, адміністративний договір, акти-дії, акти-плани.

В статье сделана попытка доказать необходимость трансформации института форм государственного управления в институт инструментов деятельности публичной администрации. Выделено и проанализировано структурные элементы института инструментов деятельности публичной администрации, к которым отнесены следующие: административные акты, административные договоры, акты действия и акты-планы.

Ключевые слова: формы государственного управления, инструменты деятельности публичной администрации, административный акт, административный договор, акты-действия, акты-планы.

An attempt to prove necessity of transformation of such institute as forms of public administration into the institute of tools of public administration activity is made in the article. The author makes such a conclusion because the category «forms of public administration» was more common in Soviet time when conducting of public administration was the main activity of government authorities. But nowadays these agencies conduct public and service activity and forms of public administration cannot be used in this type of activity.

Key words: forms of public administration, tools of public administration activity, administrative act, administrative treaty, real acts, act plans.

Постановка проблеми. Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з адміністративного права показує, що українські автори, на відміну від своїх європейських колег, характеризуючи діяльність суб'єктів публічної адміністрації, ведуть мову не про інструменти їх діяльності, а про форми державного управління, в яких, власне, і знаходить свій зовнішній прояв функціонування останніх. Показовими у цьому плані є роботи таких відомих вчених, як В. Б. Авер'янова, Д. М. Бахраха, Ю. П. Битяка, Ю. М. Старилова та інших.

Проте, на наш погляд, подібний підхід є застарілим, таким, що не відповідає ані сучасним тенденціям розвитку національного законодавства, ані поглядам європейських вчених на зазначену проблематику. Тому основною метою даної статті є доведення необхідності трансформації інституту форм державного управління в інститут інструментів діяльності публічної адміністрації. Для досягнення сформульованої мети необхідно вирішити низку взаємопов'язаних між собою завдань, зокрема, стисло розглянути сутність категорії «форми державного управління», довести її нежиттєздатність у сучасних умовах та сформулювати авторську позицію щодо предмету розуміння та змісту інституту інструментів діяльності публічної адміністрації.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури показує, що вітчизняні автори у цілому дійшли згоди на предмет розуміння категорії форми державного управління, розуміючи під нею зовнішній прояв конкретних дій, які здійснюються органами виконавчої влади (суб'єктами державного

управління) для вирішення поставлених перед ними завдань [1, с. 136; 2, с. 278; 3, с. 136-139]. Що ж стосується змістовного наповнення названої категорії, то тут науковцями запропоновано виділення правових на неправових (організаційних) форм державного управління.

Так, на думку В. Б. Авер'янова, до правових форм державного управління належать ті, використання яких спричиняє виникнення конкретного юридичного результату. У даному випадку мова йде про видання юридичних актів, застосування примусових заходів тощо, які виступають юридичними фактами і можуть породжувати (змінювати, припиняти) адміністративні правовідносини. Доволі часто до категорії правових форм управління зараховують також і укладання адміністративних договорів [2, с. 279; 3, с. 212].

До неправових належать форми, які безпосередньо юридичного значення не мають, тобто не спричиняють виникнення конкретного юридичного результату. Найчастіше неправовими формами визнаються різноманітні організаційні дії службовців органів виконавчої влади та місцевого самоврядування на різних етапах підготовки і виконання управлінських рішень. Це такі дії, як організація та проведення нарад, обговорень, перевірок, розробка проектів планів, прогнозів, програм, методичних рекомендацій, здійснення заходів щодо підвищення якості та ефективності управлінської праці і т. ін. Дані форми можуть як безпосередньо «супроводжувати» правові форми, так і мати певне самостійне значення [2, с. 279].

Висловлюючи власне ставлення до інституту форм державного управління зазначимо, що на сьо-

годнішній день має місце чимала кількість чинників, які виключають його подальше застосування насамперед на теоретичному рівні. Зупинимося на цьому аспекті детальніше.

Як показав аналіз наукової літератури [4; 5], інститут форм державного управління було сформовано за радянських часів, тобто тоді, коли управлінська діяльність (управління) визнавалася в якості єдиної можливої форми функціонування органів державної влади і насамперед органів державного управління. Проте на сьогоднішній день, коли відбулася диференціація діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування на управлінську та публічно-сервісну [6, с. 189], важко погодитися з тим, що форми державного управління залишаються єдиною можливим способом діяльності названих вищих суб'єктів. Слідуючи логіці, необхідно було б у такому разі вести мову і про форми публічно-сервісної діяльності. Однак вітчизняними авторами дана думка не розвивається, що, як наслідок, дозволяє зробити висновок про односторонність їх поглядів на зазначену проблематику.

Поряд з цим не можна не звернути увагу також і на назву видів форм державного управління (правові та неправові форми). Під час запровадження зазначеної термінології в юридичний обіг не було враховано різниці між категоріями «право» та «закон». В результаті будь-які дії або рішення, у разі якщо вони регламентувалися законом (іншим нормативним актом), називалися правовими, тобто такими, що були заснованими на нормах права. Однак на сьогоднішній день, коли в Україні визнано та гарантується принцип верховенства права, який, поміж іншим, зобов'язує проводити чітке розмежування між правом та законом, на наш погляд, є недоцільним застосування прикметника «правовий» до будь-яких іменників в автоматичному порядку. Так, скажімо, не можна будь-яку норму права називати правовою, оскільки вона може і не бути такою, тобто може не відповідати принципу верховенства права. Інакше кажучи, прикметник «правовий» може бути застосовано до певного юридичного явища чи до юридичної категорії лише після відповіді на питання про їх узгодженість з принципом верховенства права. З огляду на це взагалі нонсенсом виглядає словосполучення «неправова форма державного управління», яке, за нашим глибоким переконанням, має бути виведено за межі юридичного обігу.

Варто також звернути увагу і на той факт, що формулювання сутності та видів форм державного управління було зроблено без врахування різниці між зовнішньою та внутрішньою спрямованою діяльністю органів державної влади. Необхідність розмежування названих напрямків діяльності впливає з наступного: по-перше, оскільки основним завданням сучасного адміністративного права є захист прав, свобод та законних інтересів приватних осіб від незаконного впливу (діяльності) суб'єктів публічної адміністрації, то переважного значення набуває юридична регламентація саме зовнішньої діяльності публічної адміністрації, оскільки саме у її

межах виникають, змінюються та припиняються правовідносини між її представниками та приватними особами; по-друге, з огляду на те, що публічна адміністрація має володіти високим рівнем мобільності та оперативності у вирішенні покладених на неї завдань, її внутрішня діяльність не повинна буди надмірно формалізованою, оскільки, як відомо, складні процедури знижують швидкість реалізації відповідних завдань; по-третє, розмежування зовнішньої та внутрішньої діяльності публічної адміністрації простежується також і у Кодексі адміністративного судочинства України [7], з положень якого випливає, що до адміністративного суду може бути оскаржено лише ті дії, рішення чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень, які порушують права, свободи чи законні інтереси позивача. Таке порушення, зрозуміло, може мати місце лише у межах зовнішніх відносин публічної адміністрації з приватними особами. Відповідно, внутрішньо організаційні дії чи рішення публічної адміністрації не можуть ставати об'єктом судового контролю.

Отже, зроблені висновки показують, що на сьогоднішній день ті рішення (дії) суб'єктів публічної адміністрації, які не тягнуть за собою юридичних наслідків, є непринциповими (другорядними) для теорії адміністративного права, яка, як вже було показано вище, концентрується виключно навколо тих рішень (дій), які викликають юридичні наслідки, тобто є у відомій мірі «небезпечними» для приватних осіб у разі їх неконтрольованого застосування. Останні зазначені рішення (дії), власне, і складають зміст інституту інструментів діяльності публічної адміністрації. Якщо казати більш точно, то основними елементами названого інституту є такі: підзаконні нормативні акти, адміністративні акти, адміністративні договори, адміністративні акти-дії та акти-плани. Зупинимося на аналізі названих елементів докладніше, починаючи з категорії підзаконний нормативний акт.

Підзаконним нормативним актом є такий акт, який містить норми адміністративного права, у зв'язку з чим є неперсоніфікованим, розрахованим на багаторазове застосування та який приймається суб'єктами публічної адміністрації. Ми погоджуємося з Р. С. Мельником, який наголошує на необхідності визначення чіткого переліку назв таких актів у законодавстві. Так, зокрема, він вважає, що для вищого органу виконавчої влади це можуть бути постанови; для центральних органів виконавчої влади – накази; для місцевих органів виконавчої влади – розпорядження; для органів місцевого самоврядування – рішення (місцеві ради) та розпорядження (місцевий голова); для інших юридичних осіб публічного права, правовий статус яких визначається нормами публічного права – статuti [8, с. 251]. На нашу думку, названий перелік юридичних актів можна ще доповнити інструкціями, які приймаються міністрами, оскільки даний вид юридичних актів відповідає усім критеріям нормативного акта та визначає порядок виконання певних дій, проведення робіт тощо. Слід зазначити, що в проекті Закону України «Про нор-

мативно-правові акти» [9] була спроба розробників визначити перелік усіх актів, які можуть прийматися органами влади взагалі та органами публічної адміністрації зокрема, проте такий юридичний акт, як статут не знайшов в ньому належного закріплення. Тому в разі прийняття відповідного закону можна до нього включити положення з приводу цього юридичного акта.

Наступним інструментом діяльності публічної адміністрації є адміністративний акт. В науці адміністративного права у більшості випадків є прийнятним термін «індивідуальний акт управління» [1, с. 141; 2, с. 283], що не зовсім відповідає оновленій концепції адміністративного права, яка відходить від домінування в ньому поняття управління та намагання України стати членом Європейського Союзу та Європейського адміністративного простору, у межах яких використовується категорія адміністративний акт.

В проекті Адміністративно-процедурного кодексу України адміністративний акт визначено як рішення (правовий акт) індивідуальної дії, прийняте адміністративним органом за результатами розгляду адміністративної справи відповідно до Кодексу, спрямоване на набуття, зміну чи припинення прав та обов'язків фізичної або юридичної особи (осіб) [10].

З огляду на зміст даного визначення можна зробити висновок, що ознаками адміністративного акта є те, що він: 1) виступає як юридичний акт індивідуальної дії; 2) є результатом розгляду адміністративної справи; 3) приймається адміністративним органом; 4) приймається в процедурному порядку; 5) спрямований на створення, зміну чи припинення прав та обов'язків фізичної або юридичної особи (осіб).

Ознака індивідуальності полягає в тому, що ці акти стосуються конкретних осіб та їхніх відносин, їх головною рисою є конкретність, зокрема: а) чітке формулювання конкретних юридичних волевиявлень суб'єктами адміністративного права, які видають такі акти; б) розв'язання за їх допомогою конкретних, а саме індивідуальних справ або питань, що виникають у сфері державного управління; в) чітка визначеність адресата – конкретної особи або осіб; г) виникнення конкретних адміністративно-правових відносин, обумовлених цими актами [11, с. 151].

Друга ознака означає, що це – акт адміністративного органу, тобто суб'єкта уповноваженого на здійснення адміністративної влади. Адміністративність визначається наявністю конкретних повноважень. Наприклад, адміністративним актом має вважатися рішення місцевої ради (органу не виконавчого, а представницького) про надання дозволу на спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення. Необхідно також зауважити, що окремі адміністративні повноваження можуть отримувати не лише органи публічної адміністрації, але й інші суб'єкти: підприємства, установи, організації тощо. Враховуючи, що усі ці суб'єкти здійснюють адміністративну владу, їх доцільно називати адміністративними органами [12, с. 24]. З цього приводу, однак, зазначимо, що більш вживаним в українській адміністративно-правовій науці на сьогодні є термін

«публічна адміністрація», а раз так, то, напевно, мають бути проведені додаткові дослідження того, яка категорія має вживатися у майбутньому кодексі.

Третя ознака адміністративних актів проявляється у тому, що адміністративний акт має зовнішню дію. Акцент на зовнішній дії адміністративного акта дозволяє відмежовувати такі акти від внутрішньо спрямованих актів, наприклад, щодо вирішення організаційних питань всередині адміністративного органу [12, с. 25].

Що стосується четвертої і п'ятої ознак адміністративного акта, то вони є доволі зрозумілими і не потребують окремого вивчення.

Проте відповідні ознаки адміністративного акта досить складно застосувати до рішень публічної адміністрації, які спрямовані не на конкретну особу, а на врегулювання різноманітних життєвих ситуацій. Наприклад, рішення суб'єкта публічної адміністрації (міліції) щодо примусового припинення мирного зібрання. У даному разі виникає питання стосовно того, до якого виду юридичних актів необхідно відносити таке рішення. Адміністративним актом його вважати складно, оскільки воно не має конкретно адресата. Проте не є воно і нормативним актом, оскільки не містить у собі норм права. Однак вирішення цієї проблеми є необхідним, оскільки від цього буде залежати процедура судового оскарження такого акта. З цього природу лише нагадаємо, що Кодекс адміністративного судочинства України розрізняє порядок оскарження адміністративних (індивідуальних) та нормативних актів. У пошуку відповіді на поставлене запитання вважаємо за можливе звернутися до відповідних європейських джерел.

Так, у § 35 Закону Федеративної Республіки Німеччини «Про адміністративну процедуру» під адміністративним актом розуміється кожне розпорядження, рішення або суверенний захід, який приймає орган влади для врегулювання окремого випадку у сфері публічного права і який має безпосередню, спрямовану назовні правову дію [13]. Аналізуючи дане положення німецького законодавства, можна зауважити, що характерними рисами адміністративного акта є те, що він: 1) може набувати форми розпорядження, рішення або суверенного заходу; 2) приймається органом влади; 3) приймається з метою врегулювання окремого випадку у сфері публічного права; 4) спрямовується назовні. Така ознака, як регулювання окремого випадку означає, що адміністративний акт може спрямовуватися як на конкретну особу, так і на регулювання різних ситуацій, до яких може бути причетне невизначене коло осіб. Тому рішення органу міліції щодо примусового припинення мирного заходу, якщо дивитися на нього через призму норм німецького законодавства, буде являти собою адміністративний акт, який, однак, у літературі отримав спеціальну назву – загальне розпорядження [14, с. 75]. Вважаємо, що подібний підхід як до формулювання визначення адміністративного акта, так і виділення їх видів може бути надзвичайно корисним для України, особливо якщо

згадати про те, що робота над проектом Адміністративно-процедурного кодексу все ще триває.

Наступним елементом в структурі інструментів діяльності публічної адміністрації є адміністративний договір. Якщо адміністративному акту властиве переважно одностороннє волевиявлення з боку публічної адміністрації, яке має юридичне значення, то адміністративний договір являє собою погоджене волевиявлення двох і більше суб'єктів адміністративного права. Так, відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України під адміністративним договором розуміється дво- або багатостороння угода, зміст якої складають права та обов'язки сторін, що випливають із владних управлінських функцій суб'єкта владних повноважень, який є однією із сторін угоди [7].

Системний аналіз наведеного визначення дозволяє зробити висновок, що адміністративному договору притаманні такі ознаки:

1) суб'єктна, коли обов'язковою стороною у ньому є суб'єкт владних повноважень (іншою стороною чи іншими сторонами можуть бути як суб'єкти владних повноважень, так і інші учасники правовідносин);

2) предметна – його змістом (предметом) є права та обов'язки сторін, що випливають із владних управлінських функцій суб'єкта владних повноважень [15, с. 398].

Таким чином, можна зробити висновок, що законодавець розглядає адміністративний договір через обов'язкову присутність у ньому суб'єкта владних повноважень і наявності підпорядкування між суб'єктами, які укладають адміністративний договір. На нашу думку, наділення адміністративного договору такими ознаками пов'язано з неправильним розумінням адміністративно-правових відносин, яке на сьогодні існує у науці адміністративного права. Так, майже усі науковці одностайні у тому, що в адміністративно-правових відносинах в обов'язковому випадку бере участь суб'єкт, наділений державно-владними повноваженнями [16, с. 42]. Проте подібне ставлення до категорії адміністративно-правові відносини було характерним для радянської правової науки, в якому адміністративне право, нагадаємо, ототожнювалось виключно зі здійсненням державного управління. За переконанням Р. С. Мельника, така ознака, як «підпорядкованість одного учасника адміністративно-правових відносин іншому – суб'єкту владних повноважень» дещо суперечить оновленій концепції адміністративного права, відповідно до якої пануючі за радянських часів адміністративно-управлінські відносини, характерною рисою яких саме і було підпорядкування одного суб'єкта іншому, трансформувалися переважно в адміністративно-сервісні, у межах яких відбувається вирівнювання правових статусів учасників правовідносин. Таким чином, на сьогодні спостерігається постійна тенденція до звуження кількості правовідносин, які характеризуються прямою підпорядкованістю одного суб'єкта іншому [17]. Отже, ознака наявності суб'єкта владних повноважень не є обов'язковою умовою для укладення адміністративного договору.

Тому необхідно шукати нові критерії для відмежування адміністративного договору від інших видів договору, оскільки суб'єкт владних повноважень може вступати і в цивільно-правові відносини, спрямовані на укладання цивільного договору. На нашу думку, головна ознака адміністративного договору полягає у характері прав і обов'язків, які сторони приймають на себе. Відповідно, договір буде адміністративним у тому випадку, коли права і обов'язки його учасників будуть спрямовуватись на виконання публічних завдань, тобто тих, які знайшли закріплення у нормах публічного права. Таким чином, під адміністративним договором, на наш погляд, необхідно розуміти угоду сторін, спрямовану на виникнення, зміну та припинення правовідносин у сфері публічного права.

Наступним інструментом діяльності публічної адміністрації є адміністративні акти-дії, які, на відміну від адміністративних актів, спрямовані на виникнення не правового, а фактичного результату. Інакше кажучи, вчинення актів-дій не тягне за собою виникнення, зміни або припинення правовідносин. В якості прикладу актів-дій можна назвати: поширення міліцією у засобах масової інформації даних про осіб, які знаходяться у розшуку, надання довідок, проведення перевірок, надання різних методичних рекомендацій і т. ін. Акти-дії знаходять місце переважно у тих сферах діяльності публічної адміністрації, які з тих або інших причин не отримали детального нормативного регулювання [8, с. 255].

Останнім інструментом діяльності публічної адміністрації є акти-плани, які переважно не досліджуються в сучасній науці адміністративного права. Р. С. Мельник пов'язує це з тим, що плани у більшості випадків затверджуються такими адміністративними актами, як накази чи рішення органів публічної адміністрації. Проте адміністративні акти не можуть поглинати акти-плани, оскільки названі інструменти діяльності публічної адміністрації виконують різні функції. Так, наказ чи розпорядження лише фіксує факт офіційного затвердження відповідного плану, припиняючи одразу ж свою дію. План же діє протягом значного проміжку часу, поширюючи свій регулюючий вплив на правовідносини, які виникають у майбутньому [8, с. 252]. Завдяки актам-планам публічна адміністрація намагається досягнути певних результатів у майбутньому, які, однак, можуть суттєвим чином вплинути на фізичних та юридичних осіб. Прикладом подібного плану може слугувати Генеральний план міста Києва до 2020 року, затверджений розпорядженням Київської міської державної адміністрації від 16.03.98 р. № 542. Відповідним планом передбачається збільшення території міста Києва, поліпшення умов проживання населення, розвиток транспортної системи, збереження та збагачення природних ландшафтів та культурної спадщини та інші напрями діяльності [18]. Зрозуміло, що положення цього плану зачіпатимуть суб'єктивні права громадян з приводу користування певними об'єктами комунальної власності, а раз так, то необхідною виглядає наявність чітких процедур прийняття актів-планів. Так, напри-

клад, в німецькому адміністративному законодавстві передбачено досить жорсткі правила щодо затвердження планів. У Законі ФРН «Про адміністративні процедури» [13] міститься ряд статей (ст. ст. 72-78), які визначають порядок оприлюднення інформації про майбутній план, наприклад, план забудови території міста, його обговорення та затвердження. Ця процедура є досить тривалою, оскільки вона передбачає проведення експертиз, слухань і, як правило, рішення приймається колегіальними органом [8, с. 252]. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне передбачити у проекті Адміністративно-процедурного кодексу положення, які б стосувалися умов та процедури прийняття (затвердження) актів-планів.

Висновки. Таким чином, з викладеного випливає, що наразі вітчизняний інститут форм державного управління очікує ґрунтовне реформування, яке має бути реалізоване як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Проте слід відзначити, що вітчизняні розробки вчених-адміністративістів у цій сфері, на жаль, не можуть задовольнити потреби практики правозастосування, чимала кількість аспектів якої взагалі не знайшла опрацювання на доктринальному рівні. З огляду на це доцільним, а подекуди і необхідним, виглядає вивчення відповідного зарубіжного досвіду, що дозволить нам уникнути чималої кількості помилок у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Административное право Украины : [учебник для студ. высш. учеб. завед. юрид. спец.] / Ю.П. Битяк, В.В. Богуцкий, В.Н. Гаращук и др.] ; Под ред. проф. Ю.П. Битяка. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков : Право, 2003. – 576 с.
2. Адміністративне право України. Академічний курс : [підручник] : У 2-х т. / Ред. кол. : В.Б. Авер'янов (голова). – К. : Юрид. думка, 2005. – Т. 1. Загальна частина. – 624 с.
3. Курс общего административного права : [учебник] : В 2-х т. / Под ред. Ю.М. Старилова. – М. : НОРМА, 2002. – Т. 2. Государственная служба. Управленческие действия. Правовые акты управления. Административная юстиция. – 600 с.
4. Пахомов І.М. Радянське адміністративне право. Загальна частина : [підручник] / І.М. Пахомов. – Львів : Вид-во Львівськ. ун-ту, 1962. – 287 с.
5. Советское административное право : [учебник] / Под ред. А.П. Коренева. – М. : Юрид. лит., 1986. – 400 с.
6. Державне управління: Європейські стандарти, досвід та адміністративне право / [В.Б. Авер'янов, В.А. Дерещ, А.М. Школик та ін.] ; за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К. : Юстініан, 2007. – 288 с.
7. Кодекс адміністративного судочинства України // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35–36, № 37. – Ст. 446.
8. Мельник Р.С. Система адміністративного права України : [монографія] / Р.С. Мельник. – Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2010. – 398 с.
9. Про нормативно-правові акти : Проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39123.
10. Проект Адміністративно-процедурного Кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF25H00A.html.
11. Александрова Н.В. Класифікація правових актів управління // Державне управління адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К. : Факт, 2003. – 384 с.
12. Тимошук В.П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії : [монографія] / В.П. Тимошук. – К. : Конус-Ю, 2010. – 296 с.
13. Verwaltungsverfahrensgesetz der Bundesrepublik Deutschland von 25. Mai 1976 // BGBl. I S. 1253.
14. Мицкевич Л.А. Основы административного права Германии : [монография] / Л.А. Мицкевич. – Красноярск : Универс, 2002. – 181 с.
15. Основы адміністративного судочинства та адміністративного права / За заг. ред. Р.О. Куйбіди, В.І. Шишкіна. – К. : Старий світ, 2006. – 576 с.
16. Васильев А.С. Административное право Украины (общая часть) : [учебное пособие]. – Х., 2002. – 288 с.
17. Мельник Р.С. Від чого залежить ефективність здійснення адміністративного судочинства? / Р.С. Мельник // Вісник господарського судочинства України. – 2008. – № 5. – С. 154–159.
18. Генеральний план м. Києва на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://genplan.kiev.ua/gr3.htm>.